

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ТЛУМАЧЕННЯ ЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ У ЗАКОНОДАВЧОМУ АКТІ

Прадід Ю.Ф.,

доктор філологічних наук, професор

Останніми роками вчені-філологи і, особливо, вчені-юристи почали приділяти значно більше уваги питанням теорії і практики тлумачення значення термінів у законодавчих та інших нормативно-правових актах [Зайцев 1997, 1999; Кравченко 1998; Тростюк 1999, 2000-1, 2000-2; Харитонов, Підопригора 2000; Юрчук 1999 та ін.]. Це надзвичайно важливо сьогодні, коли відбувається процес формування нормативно-правової бази України як самостійної держави.

На розв'язання проблем, пов'язаних з удосконаленням української юридичної термінології, в т. ч. й практики тлумачення значення термінів, спрямовані й укази Президента України “Про положення про Комітет законодавчих ініціатив при Президентові України, про Українську кодифікаційну комісію і про Українську комісію з питань правничої термінології” від 23 серпня 1995 р. та “Про Раду з питань мовної політики” від 24 лютого 1997 р.

Серед низки питань теорії і практики тлумачення значення термінів у законодавчих та інших нормативно-правових актах чи ненайактуальнішим є питання про визначення змісту основних понять, якими оперує юридична наука і законодавча практика, і значень термінів, що їх позначають, бо, як справедливо зауважує А. Венгеров, визначення юридичних “понять --- це не якась казуїстика чи схоластика, а, навпаки, надзвичайно важлива наукова і практична справа, якщо згадати, що за всім цим стоять живі люди, їх діяльність, благополуччя, а іноді й життя” [Венгеров 1998: 407].

Кілька слів про поняття, вчення про яке є одним з центральних у логіці. Під поняттям науковці пропонують розуміти форму мислення, яка відтворює предмети і явища в їхніх істотних ознаках [Кириллов, Старченко 2000: 30; Хоменко 1997: 24 та ін.]. Отже, поняття – це уявний образ предмета або явища, які не можна змішувати з самими предметами і явищами, відбитими в цих поняттях.

Кожне поняття, стверджують учені, має зміст та обсяг. Сукупність істотних ознак предмета або явища, які відтворюють його особливості, а заодно й відрізняють від інших схожих предметів і явищ, фахівці називають змістом поняття, а під його обсягом розуміють сукупність предметів або явищ, що мисляться в ньому.

Загальноприйнятим у логіці є й положення про те, що відношення між змістом і обсягом поняття регулюються законом оберненого відношення між змістом і обсягом поняття, який формулюється так: чим ширший зміст поняття, тим вужчий його обсяг, і навпаки. Іншими словами, якщо зміст одного поняття є ширшим за зміст іншого, то обсяг першого поняття є вужчим за обсяг другого.

Для прикладу візьмемо і порівняємо зміст та обсяг понять **злочин** і **посадовий злочин**. Зміст поняття **посадовий злочин** є ширшим за зміст поняття

злочин, оскільки поняття **посадовий злочин** поряд із ознаками, властивими будь-якому злочину, включає в себе специфічні ознаки, властиві тільки посадовому злочину, тобто ті ознаки, які відрізняють його від інших видів злочинів. Що ж до обсягу поняття, то він більший у поняття **злочин**, яке охоплює всі види злочинів, у т. ч. й посадові.

Що означає розкрити зміст поняття? Розкрити зміст поняття – це значить подати його визначення. Оскільки зміст поняття складають істотні ознаки предмета або явища, то визначити його зміст – значить вирізнити ці ознаки.

Таким чином, будь-яке визначення поняття не повністю відображає предмет або явище, оскільки бере в них тільки істотні ознаки, а решта ознак залишаються поза увагою. Тому визначення поняття, на думку В. Жеребкіна, робить предмет або явище згрубленим, не виражає багатства їхніх проявів, зв'язків і відношень [Жеребкін 1995: 47].

Тепер про термін. У сучасній науці під терміном розуміють слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, техніки тощо [Українська мова 2000: 629-630; Кириллов, Старченко 2000: 34 та ін.].

Отже, поняття нерозривно пов'язане з терміном. З самого початку свого виникнення поняття закріплюється в терміні, який його позначає і без якого неможливе оперування цим поняттям. Надалі поняття, закріпившись у терміні, постає як його значення. Тому з'ясування значення терміна є не що інше, як установлення того, яке поняття виражає той чи інший термін.

Слід наголосити на тому, що проблему тлумачення значення термінів у законодавчих та інших нормативно-правових актах треба розглядати в двох площинах: законотворчому процесі та правозастосовній практиці.

Спочатку про теорію і практику тлумачення значення термінів на етапі підготовки законодавчих та інших нормативно-правових актів, іншими словами в законотворчому чи ширше правотворчому процесі.

Сукупність правил, прийомів, засобів і способів підготовки, складання та оформлення нормативно-правових актів, до числа яких належать і законодавчі акти, в юридичній науці прийнято називати законодавчою (нормотворчою) технікою. Серед усієї різноманітності цих правил, прийомів, засобів і способів, на думку А. Черданцева, можна вирізнити три види, які стосуються: 1) зовнішнього оформлення нормативно-правового акта; 2) змісту та структури нормативно-правового акта; 3) викладення норм права (мова нормативно-правових актів) [Черданцев 2001: 367].

Досконалішою і переконливішою, видається нам, є схема вирізнення різновидів законодавчої техніки, якою користується О. Скакун при класифікації юридичних (правотворчих) помилок, вирізняючи серед них власне юридичні, логічні, граматичні [Скакун 2000: 556-557]. А. Дутко теж вважає, що “засоби та прийоми техніки юридичного нормотворення за сферою знань поділяються на мовні, що включають засоби словесного викладу мовних приписів (правотворчу термінологію, правотворчу стилістику); логічні – передбачають дотримання законів логіки при формулюванні правових понять, структуруванні тексту

нормативного акту, викладі тексту нормативних приписів; юридичні – засоби юридичного виразу волі нормотворця” [Дутко 2000: 170].

Як бачимо, ні в кого з учених-юристів не викликає сумніву вирізнення поряд з юридичними та логічними мовних засобів та прийомів юридичного нормотворення, тобто засобів та прийомів мовного оформлення правової норми.

Серед мовних засобів і прийомів юридичної техніки важливе місце належить юридичній термінології взагалі, тлумаченню значення термінів зокрема. Як засвідчує законотворча практика засвідчує, найчастіше тлумачення значень термінів, що використовуються в законі, подається, як правило, в статті 1 або 2 першого розділу цього ж закону. Для прикладу візьмемо Закон України “Про нафту і газ”:

“Розділ I. Загальні положення

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються у такому значенні: (далі подається визначення значення термінів)” [Про нафту і газ 2001] і Закон України “Про органи самоорганізації населення”:

“Розділ I. Загальні положення

Стаття 1. Мета Закону

Стаття 2. Основні терміни, використані в цьому Законі

Основні терміни, використані в цьому Законі, мають таке значення: (далі подається визначення значення термінів)” [Про органи самоорганізації населення 2001].

О. Скакун серед основних вимог до вживаної в нормативно-правовому акті термінології називає такі: 1) однозначність – вживання терміна в даному законі з одним і тим самим значенням; 2) загальновизнаність – вживання термінів відомих, а не придуманих законодавцем для цього закону; 3) стабільність – стійкість термінології, а не зміну її з кожним новим законом; 4) доступність – простота й адекватність терміна змісту норм права [Скакун 2000: 553].

Оскільки визначення змісту понять і значення термінів, що їх позначають, мають для законодавчої практики принципове значення, то “--- настав час, – на думку Є. Харитонова і О. Підпригори, – підготувати і видати Словник легітимної правничої термінології, терміни якого повинні бути обов’язковими для вживання усіма розробниками проектів нормативних актів” [Харитонов, Підпригора 2000: 84].

Мовний фактор, як уже зазначалося вище, має важливе значення не лише в законотворчій, але й у правозастосовній практиці. Тому не випадково в теорії юридичної науки серед способів тлумачення змісту правової норми передбачається і мовний, який ще називають словесним, граматичним, текстуальним, філологічним, юридико-лінгвістичним [Котюк 1996: 187-189; Чулінда 2002: 52 та ін.].

На превеликий жаль, на етапі підготовки проектів законів, підзаконних актів лінгвістична експертиза часто-густо зводиться хіба що до редагування текстів цих проектів. До мовного способу тлумачення змісту правової норми частіше

звертаються лише після того, як нормативно-правовий акт прийнятий. Однак як свідчить юридична практика, для того, щоб правильно застосувати правову норму до конкретного випадку, найперше необхідно з'ясувати її зміст. А для цього треба розкрити значення термінів, у яких виражена норма права.

Іноді значення того чи іншого юридичного терміна має для багатьох людей доленосне значення, як, приміром, це трапилося з терміном **законодавство**. 9 липня 1998 р. Конституційний Суд України за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок розглянув на пленарному засіданні справу про офіційне тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України, за яким сфера застосування контрактної форми трудового договору визначається законодавством (справу про тлумачення терміна “законодавство”). “Київська міська рада професійних спілок вважає, – говорить в рішенні Конституційного Суду України, – що поняттям “законодавство” охоплюються лише закони, а тому тільки ними повинна встановлюватися сфера застосування контракту. На практиці контрактна форма трудового договору часто впроваджується підзаконними актами, чим, на думку суб'єкта звернення, порушуються конституційні права громадян на працю” [Рішення Конституційного Суду України... 1998: 862]. У цьому випадку, робить висновок Конституційний Суд України, треба брати до уваги як закони, так і підзаконні нормативно-правові акти, що є складовою частиною законодавства України, а також чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Загалом аналіз свідчить, що найчастіше предметом офіційного судового тлумачення є слова, які введені в текст нормативно-правового акта і належать до загальноживаної лексики. За підрахунками П. Рабіновича вони становлять 92 відсотки, в той час як юридичні терміни лише 8 відсотків [Рабінович 1999: 67].

Ми не ставили перед собою за мету всебічно висвітлити теоретичні і практичні засади тлумачення значення термінів як на стадії правотворчого процесу, так і в правозастосовній практиці, а висловили лише окремі власні міркування, думки інших учених з цього приводу. Загалом же ці проблеми потребують скрупульозного монографічного дослідження фахівців з юридичної лінгвістики* – прикладної науки, що перебуває сьогодні лише на початковому

* Детальніше про юридичну лінгвістику як окрему науку див. праці автора статті: Вступ до юридичної лінгвістики: Навчальний посібник / За ред. члена-кореспондента АПрН Ярмиша О.Н. – Сімферополь: Доля, 2002. – 104 с.; Юридична лінгвістика як окрема галузь знань // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 3. – С. 246-255; Місце юридичної лінгвістики в системі наук // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2001. – № 15. – С. 68-72; Юридична лінгвістика – нова наукова спеціальність // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 2. – С. 287-295; Актуальні напрямки досліджень з юридичної лінгвістики // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2002. – № 1. – С. 198-204; Юридична лінгвістика та деякі

етапі свого розвитку.

Література

Дутко А. Юридичні вимоги до нормопроектів // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 1. – С. 170.

Зайцев Ю. Автентичність правового тексту та проблеми його термінологічно-мовного оформлення // Українське право. – 1997. – Число 3. – С. 99-110;

Зайцев Ю. Методико-організаційні питання опрацювання термінології проекту Цивільного кодексу України // Українське право. – 1999. – Число 1. – С. 28-30.

Закон України “Про нафту і газ” // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 50. – Ст. 262.

Закон України “Про органи самоорганізації населення” // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 254.

Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій. – К.: Вентурі, 1996. – 208 с.

Кравченко С.П. Проблемність юридичної термінології та шляхи її удосконалення // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса, 1998. – С. 50-58.

Рабінович П. Герменевтика і правове регулювання // Вісник Академії правових наук. – 1999. – № 2. – С. 65-69.

Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 р. (справа про тлумачення терміна “законодавство”) // Конституційне законодавство України: Законодавчі акти, коментар, офіційне тлумачення. – К.: Атіка, 2000. – С. 858-862.

Скаун О.Ф. Теория государства и права. – Харьков: Консум, 2000. – 703 с.

Тростюк З. Про “термінологічну главу” понятійного апарату Особливої частини нового Кримінального кодексу України // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1. – С. 268-272.

Тростюк З. Щодо назв у понятійному апараті Особливої частини Кримінального кодексу України // Право України. – 1999. – № 12. – С. 77-80;

Тростюк З.А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000. – 16 с.

Указ Президента України “Про положення про Комітет законодавчих ініціатив при Президентові України, про Українську кодифікаційну комісію і про Українську комісію з питань правничої термінології” від 23 серпня 1995 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8. – С. 208-214.

Указ Президента України “Про Раду з питань мовної політики” від 24 лютого 1997 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8. – С. 201-202.

актуальні проблеми законодавчої практики // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – 2002. – № 1. – С. 120-126; Юридична лінгвістика як наука і навчальна дисципліна // Право України. – 2002. – № 7. – С. 102-106 та ін.

Харитонов Є., Підпригора О. Деякі міркування з приводу нормотворчості // Право України. – 2000. – № 8. – С. 81-84.

Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2000. – С. 367.

Чулінда Л.І. Одне з правил юридико-лінгвістичного тлумачення // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2002. – № 1. – С. 51-57.

Юрчук О.Ф. Експертний лінгвістичний аналіз як елемент нормотворчої діяльності (на матеріалі нормативно-правових актів України та Автономної Республіки Крим) // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 159-162.